

A második világháború utáni lengyel historiográfiáról*

A mai lengyel történettudomány – mint ismeretes – régi és gazdag hagyományokra támaszkodik. A középkori krónikairódom olyan jelentős egyéniséggel rendelkezett, mint Jan Długosz (1415–1480).¹ A felvilágosult abszolutizmus történetírója, Adam St. Naruszewicz (1733–1796) pedig már magas színvonalú művekkel reprezentálta a modernebb szemléletű lengyel történetírást, amelynek megalapítójaként tartják számon.² Az első köztársaság bukása után még inkább megnövekedett a történetírás szerepe a lengyel művelődésben. Hasonlóan a többi kelet-európai nemzethez, a történettudomány itt sem maradt a szaktudomány keretei között, hanem részben a nemzeti öntudatot fejlesztette – a múlt dicsőségének ébrentartásával –, s ezáltal hazafiságra nevelt, részben közvetlen politikai funkciót töltött be. Jól példázzák ezt Hugo Koltataj (1750–1812)³ és Stanisław Staszic (1775–1826)⁴, akik tovább építették Naruszewicz kezdeményezéseit, később pedig a lengyel romantika legnagyobb hatású történetírója, Joachim Lelewel (1786–1861), akinek alakja és működése azóta is a lengyel historiográfiai vizsgálatok középpontjában áll.⁵ A kifulladás és saját sematikus manírijaiba vesző romantikát a pozitívizmus váltotta föl, amely nem elsősorban francia és angol művek fordításában merült ki, hanem a lengyel művelődésnek értékes és sok újat hozó korszaka lett; az irodalomban új irányt, a történettudományban pedig iskolákat teremtett. A XX. század első évtizedei Lengyelországban is az új utak keresésének jegyében teltek el, amelyeket tömören úgy lehetne összefoglalni: elfordulás a pozitívizmus természettudományos alapozottságú szemléletétől; a történelmi „optimizmus” áttörése (Szymon Askenazy, Michał Kreczmar, Jan K. Kochanowski, Stanisław Kutrzeba neve fémjelzi ezt a törekvést). Új helyzetet teremtett az önálló lengyel állam megalakulása. A két vilá-

*Áttekintésünk – főleg terjedelmi okok miatt – nem törekedhetett teljességre. A lengyel historiográfia és metodológia elmúlt harmincéves történetének csak főbb irányait tudtuk jelezni. Munkánkat megnehezítette, hogy vállalkozásunkhoz hasonló jellegű feldolgozás nem készült; csupán rövidebb terjedelmű, kisebb időszakot átfogó beszámoló.

¹Rozbiór krytyczny *Annalium Poloniae* Jana Długosza z lat 1385–1444. T. I. Opracowali St. Gawęda, K. Pieradzka, J. Radziszewska, K. Stachowska pod kierunkiem Jana Dąbrowskiego. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. Prace Komisji Nauk Historycznych Nr. 7. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1961. Wyd. PAN. XCIV + 344; Rozbiór krytyczny *Annalium Poloniae* Jana Długosza z lat 1445–1480. T. II. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965. PAN, LXVII + 435; művének teljes latin nyelvű kiadása: Joannis Długosii *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Liber Primus. Liber Secundus.* Varsaviae, 1964. PWN, 468; Joannis Długosii *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Liber Tertius. Liber Quartus.* Varsaviae, 1970. PWN, 498.

²Korrespondencja Adama Naruszewicza. 1762–1796. Z papierów po Ludwika Bernackim uzupełnił, opracował i wydał Julian Platt. *Źródła Historycznoliterackie*, I. Wrocław, 1959. 207.

³*Hugo Koltataj*: *Listy* Anonim i Prawo polityczne narodu Polskiego. T. I. Warszawa, 1954; *Rozbiór krytyczny zasad historii początkowej wszystkich ludów.* Opracował i wstępem opatrzył Henryk Hinz. Warszawa, 1972. PWN. XLVIII + 896 (Biblioteka klasyków filozofii pisarzy Polscy).

⁴*Stanisław Staszic*: *Pisma filozoficzne i społeczne.* Opracował i wstępem poprzedził Bogdan Suchodołski. T. I–II. Kraków, 1954. PWN (Biblioteka klasyków filozofii pisarzy Polscy).

⁵*Joachim Lelewel*: *Dzieła.* T. I–X. Warszawa, 1957–1972. PWN.

háború között széleskörű és szervezett munkálatok kezdődtek, s mód nyílt a történeti intézetek megszervezésére. Ezáltal lehetővé vált a gyakorlati problémák és történeti kutatások mellett az elméleti-módszertani kutatások szervezett megvalósítása. Ugyanakkor ekkor alapozódott meg az az elméleti érdeklődés, amely azóta is jellemzi a lengyel történettudományt. (Jelentős szerepet vállalt ebben Bogdan Suchodoński, Marcell Handelsman, Stanisław J. Gostrowski, Wanda Moszczenska, Kazimierz Tymieniecki).

Ez a gazdag hagyomány emelte magas színvonalra a lengyel történettudományt, amely méltán foglal el kivételesen megbecsült helyet az európai történettudományban. Magyarországon – sajnálatos módon – nem elég ismertek a lengyel történészek elméleti, módszertani kutatási eredményei, pedig azok a kérdések, amelyeket a lengyel historiográfia terített és megpróbált megválaszolni, a magyar történészeknek is problémái. Ezért látszik szükségesnek, hogy egy rövid áttekintést adjunk a második világháború utáni korszak lengyel historiográfiájáról.

A lengyel romantika történetírása (Lelewel)

Az elmúlt harminc év lengyel historiográfiai kutatásainak középpontjában az a kérdés állt, hol lehet megtalálni a lengyel történetírás alapvető problémafölvételeit; mennyire érvényesek a romantikának és a pozitívizmusnak, mint a XIX. század legfontosabb historiográfiai-történetírói irányzatainak véleményei a lengyel és az európai történelemlről, illetve a korábbi korszakok historiográfiája milyen szerepet játszott a lengyel történelmi tudat megalapozásában. Ugyanis a felvilágosult abszolutizmus (A. Naruszewicz), majd a lengyel radikális felvilágosodás (H. Kołłątaj) történetírása után a romantikában alakult ki az a történetfelfogás, amely sokáig meghatározta a lengyel történelmi tudatot, a múlt megítélését. A lengyel romantika már a felosztott, önálló államiságát veszített Lengyelországban keletkezett, és feladatának a lengyel államiság, függetlenség kivívásáért folytatott harc eszmei alátámasztását, a „nemzeti ébresztést” tartotta, hasonlóan a magyar történetírás megfelelő korszakához. Csakhogy, amikor a lengyel romantikusok java emigrációba kényszerült, akkor közvetlenül ismerkedtek meg a francia történetírói iskolával, és ez nem maradt hatás nélkül a lengyel historiográfia fejlődésére. Egyrésztől a lengyel romantikus történetírás megőrizte messianisztikus-utópisztikus jellegét, szemléletének szlavofil vonásait, valamint a haladó demokratikus és népi patrióta jellegzetességeit. A lengyel romantika fogalmazott meg olyan nemzetkarakterisztikumot, tárt föl olyan történelmi fejlődéssort, amely szemlélet mélyen beivódott a lengyel köztudatba. Emellett a romantika kísérlete meg, hogy magyarázatot találjon a lengyel történelem alakulására; és ezek a magyarázatok sokáig éltek a lengyel közvéleményben. Ezért került a lengyel romantika reprezentáns történetírója – J. Lelewel – a vizsgálatás középpontjába. A Lelewel-kutatás reneszánszának ez a magyarázata.

A kutatás föltárta, hogy Lelewel kora történetírásának egyik útját képviselte. Vele szemben áll K. B. Hoffmann (1798–1875) életműve.⁶ Míg Lelewel reprezentálja a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet szakaszát, Hoffmann az új rendszer megszilárdítását. Így történetírói helyzetük és kiindulópontjuk is különböző. Lelewel a világtörténelmet tárgyaló módszerek közül a szinkronikus és az etnografikus részeseit előnyben, Hoffmann a széles körű anyaggyűjtésre alapozó eszméletörténeti aspektust. Míg Hoffmann demokratikus-republikánus állásponton a polgárságot, Lelewel – szintén megtartva a demokratikus és republikánus alapállást – nem a polgárságot, hanem a parasztságot tartotta nemzetfenntartó osztálynak. Ezért is a jövő kibontakozás útját az agrárforradalomban jelölte meg.⁷

A romantika- és a Lelewel-kutatás az 1960-as évek elején új lendületet kapott. A Kwartalnik Historyczny hasábjain élénk eszmecsere igyekezett tisztázni a lengyel romantikus történetírás funk-

⁶ M. H. Serejski: K. B. Hoffmann (Studia nad historiografią Polski) Część I. Łódź. 1953. 136 (Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Nr. 8) [K. B. Hoffmann. Tanulmányok a lengyel historiográfiáról].

⁷ M. H. Serejski: Próba charakterystyki ideologicznej postawy J. Lelewel jako historyka (Kísérlet J. Lelewel, mint történész ideológiai alapjának jellemzésére). Przegląd Historyczny. T. XL. 1949. 53–72.

cióját és helyét a historiográfiában.⁸ A fő probléma tehát abban állt: hol jelölhető ki a lengyel romantikus történetírás helye az európai történetírás kontextusában. M. H. Serejski szerint Lelewel és Michelet történetírás között bizonyos párhuzamok találhatók, és a közvetlen lengyel–francia kapcsolatok miatt a lengyel és a francia történetírás vethető egybe a legcélszerűbben. Egy másik vélemény szerint Lelewel történetírását a francia forradalom hagyományaihoz kell kapcsolni, valamint az európai nemzeti függetlenségi mozgalmakhoz. A francia forradalomhoz fűződő genetikai kontaktusai magyarázzák Lelewelnek az antik demokráciák és köztársaság iránt érzett rokonszenvét. K. Tymieniecki azt hangsúlyozta, hogy Lelewel a parasztság első lengyel történetírója, és ebben a minőségében a lengyel nemzeti tudatot a demokratizmus irányába tágitotta. F. Bronowski ugyanakkor Lelewel republikánizmusának elemeit tárta föl.⁹ A francia érintkezések mellett kiemelte az angol kontaktusok szerepét és fölvetette: a népfeltség elvének alkalmazása a lengyel történetírásban az angol forrásokra vezethető vissza. Ilyen alapon igyekezett rekonstruálni a XVIII–XIX. század fordulóján kialakult ősi szláv demokrácia-képzet jelentkezését Lelewel életművében. Az ősi szláv demokrácia-képzet Lelewel republikánus szintézisében kiegészült a szabadság értelmezésével és a már említett rajongással az antik demokráciák iránt. Lelewel demokrácia-modellje tehát rendkívül összetett, elemeit mind a francia, mind a korábbi angol (Locke, Hume, Gibbon stb.) historiográfiából kölcsönzi. A Lelewel-kutatás mutatott rá arra is, hogy az említett republikánus szintézisnek fontos része a társadalmi fejlődés gondolata.

Ugyancsak Lelewellel kapcsolatos az a kérdésfeltevés, mely a mai lengyel historiográfiát foglalkoztatja. J. Adamus a lengyel történelmi szintéziseket elemezte,¹⁰ és elemzése során jutott arra a következtetésre, hogy a XIX. századi lengyel történetírásról végighúzódik a *monarchizmus és republikánizmus* antinómia. Szerinte ezek meghatározzák a szintézisek jellegét. A XIX. századi munkák szintetikus vizsgálatainak eredménye ebből következően a monarchikus és a republikánus hagyomány föltárását is jelenti. Adamus szerint a monarchikus és a republikánus lengyel hagyomány az angol historiográfia tory–whig-hagyományának felel meg. Ebből a szemszögből ítélve meg a romantikát, hangsúlyozza egyes képviselőinek (elsősorban Lelewelnek) republikánizmusát, illetve a lengyel pozitívizmus egyes képviselőinek (pl. M. Bobrzyńskinek) monarchizmusát.

A historiográfiai kutatás föltárta azt is, hogy az angol és a francia, és kisebb mértékben a német impulzusok mellett mennyiben ösztönözték a hazai hagyományok a lengyel romantika történetírását. Éppen Lelewel munkásságában élt tovább a lengyel felvilágosodás korszakában fölélnkült történelmi érdeklődés.

Itt kell röviden utalnunk a lengyel felvilágosodás történetnézetéhez, történetírásához kapcsolódó kutatásokra. Lelewel – mint a lengyel romantika történetírásának legkiemelkedőbb alakja – nem volt folytatója Kozłataj etikai jellegű tudományfelfogásának, de számos vonatkozásban továbbfejlesztette Kozłataj nézeteit a társadalmi fejlődés törvényszerűségeiről. Mint ahogy az a tény, hogy a lengyel felvilágosodás tekintette a jobbágykérdést nemzeti kérdésként, nem maradt hatás nélkül a romantikus agrártörténelmi felfogásra. Éppen ezért nem kerülhette el a lengyel történelmi kutatás figyelmét a Kozłataj-probléma, amelynek külön konferenciát szentelt.¹¹ Hugo Kozłataj a „harmadik rend” követelményeinek adott hangot, és a politikai radikalizmus nézeteinek szószólója volt. A lengyel történettudományban az első között volt, aki az evolucionizmus elvét érvényesítette munkáiban, amelyeket a természettudományos determinizmus is áthatott. Az ő nevéhez fűződött a krakkói Akadémia megreformálása. A Kozłataj-konferencián derült fény a lengyel felvilágosodás legjelentősebb képviselőinek eszmei-világnézeti elveire, materialisztikus szemléletükre, amelyet a francia mechaniz-

⁸ Kwartalnik Historyczny, 1961. Nr. 4. 853–1012.

⁹ F. Bronowski: Idea gniomowładztwa w polskiej historiografii. (Geneza i formowanie się syntezy republikanckiej Lelewela). (A demokrácia eszméje a lengyel historiográfiában. Lelewel republikánus szintézisének genezise és alakulása). Łódź, 1969. 158. (Łódzkie Towarzystwo Naukowe).

¹⁰ Jan Adamus: Monarchizm i republikanizm w syntezie dziejów Polski. Łódź 1961. 177 (Monarchizmus és republikánizmus a lengyel történelmi szintézisekben). Jan Adamus: O kierunkach polskiej myśli historycznej. Łódź, 1964. 78 (A lengyel történelmi gondolkodás irányzatairól).

¹¹ Materiały Sesji Kozłatajowskiej. Referaty i dyskusji. (Przegląd Historyczny 1951. T. XLII. 1368–1468.). (A Kozłataj-ülésszak anyaga. Referátumok és viták).

tikus materializmus, másrésről pedig a dualisztikus szemlélet hatása jellemez. A lengyel felvilágosításban nemcsak a felvilágosult abszolutizmus sajátosan lengyel körvonalai alakultak ki és kapták meg történetírói igazolásukat, hanem a lengyel nemzeti öntudat messzeható megnyilvánulásának is tanúi voltak a történetírók, és itt érzékelhették a lengyel polgári nemzet kialakulásának csíráit. A felvilágosodás hagyományának eltérő értelmezése is vitát eredményezett a romantikus és a pozitívista történetírás között. A pozitivisták például szívesen hivatkoztak Kolltáj posztumusz munkájára, melyet kritikai történeftelfogásáért és felvilágosult racionalizmusáért becsültek.^{1 2}

A pozitívizmus hatása a lengyel történetírásban (A krakkói és a varsói iskola)

A romantika kifradásakor, az 1863-as januári felkelés leverése után, szükségszerűen következett az elvesztett illúziók, a romantikus álmokból való kijózanodás korszaka a lengyel történetírásban is. Ez a politikai-ideológiai korkövetelmény a társadalomtudományokban – mind az irodalomban, mind a történetírásban – a pozitívizmus természettudományi módszerek érvényesítő bölcselével találkozott. A lengyel társadalomtudományos gondolkodás – így a történetírás is – az 1860-as évektől kezdve igen gyorsan fogadta be Buckle, Taine, Comte, Spencer, Darwin gondolati rendszerét. „A pozitívizmus nem egyetlen ember (Comte) találmánya vagy eszméje, minthogy sok tudós évszázadok óta tartó közös gondolkodásának alapja; így hát végül az új gondolkodók, a pozitivisták elutasítják mindazt, amit A. Comte, akit a pozitívizmus megalapítójának tartanak, eredetileg állított, és meg kell állapítani, hogy a helyesen értelmezett pozitívizmus nem iskola megváltoztathatatlan szabályokkal, hittételekkel és tévedhetetlen autoritással, hanem tudományos módszer, melyet évszázadok óta gyakoroltak és fejlődött ki, és a természettudományos tapasztalatokra épült. Így vezet mindig új és új eredményekhez.”³

Mind idézetünk, mind pedig a lengyel pozitívista történetírói iskolákkal foglalkozó monográfiák és dolgozatok azt tanúsítják, hogy a lengyel pozitívizmus sem filológiai, sem pedig világnézetileg nem hozott újat az európai (főleg az angol és a francia) pozitívizmushoz képest. Viszont a lengyel történetírásban (az irodalomban, általában: a társadalomtudományokban) döntő módszertani áttörést hajtott végre. A romantikus jellegű historizmussal szemben a realiztikusabb, a tények tiszteletén alapuló és a természettudományos és darwinista evolucionizmus elveit érvényesítette a történet-tudományban. A felosztott lengyel állam kulturális központjaiban olyan „történetírói” iskolák jöttek létre, melyek ugyan jelentékeny hagyományra támaszkodhattak, mégis lényegében ekkor, a „pozitívizmus korszakában” szerveződtek iskolákká. Ez a három iskola: a varsói ún. liberális, a krakkói ún. konzervatív és a lwovi. Ezeknek az iskoláknak olyan erős volt a vonzaskörük, hogy a pozitívista történetírás hanyatlásakor sem szűntek meg, hanem még a két világháború között is jelentős hatással voltak a lengyel történetírók gondolkodására. Legkiválóbb egyéniségeik korban is túléltek a pozitívista történetírás „bukását”, a század elején beálltak az új utat keresők közé, majd közülük néhányan (illetve tanítványaik) az önálló lengyel állam megalakulása után is tovább vitték az iskolák által kidolgozott hagyományokat.

A historiográfusok e korszakra vonatkozó kutatásaikat a varsói és a krakkói iskola tevékenységére összpontosították. Szembeállították a liberális burzsoá programot hirdető varsói iskolát a több munkában monarchikusnak, klerikálisnak, arisztokratikusnak tartott krakkói iskolával. Széles körű vita alakult ki a varsói iskola történetészeti nézeteinek értelmezése és a lengyel historiográfiában betöltött helyének kijelölése körül. A vitákból kiemelkedik M. H. Serejski és C. Bobińska néhány tanulmánya. Serejski megállapította, hogy a lengyel polgári fejlődés eljutott az 1860-as évek közepén arra a fokra, hogy átvegye és a maga viszonyai között fölhasználja a pozitívizmust.⁴ Bobińska ebben kételke-

^{1 2} Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III. 1803–1810 (nyomtatásban megjelent: Warszawa, 1841). (A felvilágosodás Lengyelországban III. Ágost uralkodásának utolsó éveiben).

³ A. Świętochowski: Auguste Comte e Hervet Spencer: (Przegląd Tygodniowy, 1872. 31. 247).

⁴ Wł. Smoleński: Szkoły historyczne w Polsce (Történeti iskolák Lengyelországban). Ateneum, 1886, Warszawa. Új kiadás: Szkoły historyczne. Opracował M. H. Serejski. 1952. Wydawnictwo Zakład Narodowy Ossolincum, XC, 155. A bevezető tanulmányt M. H. Serejski írta.

dett,¹⁵ szerinte nagyobb hangsúlyt érdemel az a körülmény, hogy Lengyelországban a polgári forradalom hiányában tovább élt a feudalizmus öröksége, és ez a körülmény határozta meg a pozitívizmus lengyel recepcióját. Serejski realistának nevezte a lengyel pozitívizmus filozófiáját, Bobińska empirikusnak minősítette, szerinte a pozitívizmus a tények és a kísérletezés jelentőségének hangsúlyozásával szerzett érdemeket. Serejski határozott vonásokkal körvonalazta a pozitívizmus gondolatvilágától áthatott varsói értelmiség liberalizmusát és részvételét a lengyel függetlenségi mozgalomban. Bobińska a lengyel pozitívizmus demokratikus vonásait tagadta; szerinte a liberalizmus hamarosan a forradalom-ellenesség szinonimájává vált. A varsói pozitívista iskola olyan irányzat volt, amely védte a történelmi osztályt a nihilizmussal és a feudális klerikalizmussal szemben. Viszont Bobińska hangsúlyozta, hogy a krakkóiak és nem a varsóiak figyeltek föl először a gazdasági termelésben felbukkanó új elemekre, bár ezeket kizárták az ideológia, a politika történetéből.

A két kiváló történész vitája a lengyel pozitívizmus s ezen belül a varsói iskola képviselte irányzat körül nem zárult le. Serejski Bobińskával szemben¹⁶ méltatta a varsói történetírói iskolának a történelem módszertani feladatairól vallott nézeteit, a laikus szcientizmus és az empirikus racionalista irányzatok szerepét e nézetek formálódásában. Ezek segítették a varsói történetírói iskolát az elmaradottság elleni küzdelemben, és szerinte ezért nevezhető a lengyel felvilágosodás és Lelewel történetírása folytatójának.

További problémát és vitapontot jelentett a leleweli hagyomány pozitívista értékelésének magyarázata. Bobińska úgy vélte, hogy a varsóiak és a krakkóiak „megbékéltek” egymással, amikor Lelewel életművét bírálták; Serejski szerint a krakkóiak szemben álltak Lelewel demokratizmusával és republikanizmusával. A varsóiak ugyan bírálták Lelewel történelmi koncepcióját, de ezt objektív szemszögből tették, és nemegyszer átvették nézeteit.

Serejski hangsúlyozza, hogy a liberalizmust mindig konkrét történelmi kontextusban kell vizsgálni, rámutatott, hogy az 1870-es, 80-as években a liberalizmus a fő reakciós erők ellen irányult. Védte a vallási türelmet, a tudományos kutatás szabadságát, a polgári szabadságjogokat, szembeszállt a cári önkényuralommal. Csak a század végén fedezhetők föl reakciós vonások a varsói liberális történészeknél. Addig azonban követői hatalmas munkát végeztek. Új módszereket (statisztikai, geográfiai, történelmi összehasonlító) honosítottak meg a lengyel történetírásban.

Külön említést érdemelnek a *pozitívizmus tömeghatásának* lemerésére tett kísérletek. A. F. Grabski tárta föl Buckle hatását¹⁷ nemcsak a lengyel történettudományra, hanem a lengyel ifjúságra általában. Kimutatja, hogy „Az angol civilizáció története” c. munkát széles körben olvasták, átvették és vallották antiteologizmusát, minthogy realiztikusabb és pragmatikusabb történelem- és nemzetfelfogásra ösztönzött. Megállapítja, hogy a lengyel buckleisták az „ifjúság túlzó lelkesedésével” vették át az angol pozitívista történész nézeteit, de nem mélyedtek el tanulmányozásában. Az 1860–1870-es évek lengyel ifjúsága így aránylag széles körű, de felszínes ismeretekkel rendelkezett a pozitívizmusról.

Újszerű megközelítéssel élt Grabski, amikor a varsói pozitivistákról készített tömör összefoglalásában¹⁸ – többek között – a tudományos és az irodalmi szalonok jelentőségét vizsgálta. Ezek a szalonok voltak ugyanis a pozitívizmus híveinek gyülekezőhelyei. Nem minden varsói történész volt azonban tagja a varsói pozitívista iskolának a XIX. század második felében. A varsói iskola négy generáció képviselőiből állt. A legidősebb nemzedék 1810 előtt született (pl. W. A. Maciejowski, L. Rogalski), valamennyi gentry származású, és magas szintű tudományos képzettséggel rendelkezett. A

¹⁵ C. Bobińska: Spór o ujęcie pozytywizmu i historików pozytywistów. W związku ze wstępem do reedycji W. Smoleńskiego „Szkół historycznych” (Vita a pozitívizmus és a pozitívista történészek történelem-értelmezéséről. W. Smoleński: Történeti iskolák Lengyelországban című újra kiadott művének bevezetésével kapcsolatban). Kwartalnik Historyczny, 1954. Nr. 1. 178–204.

¹⁶ M. H. Serejski: Miejsce pozytywistycznej warszawskiej szkoły w historiografii polskiej XIX stulecia (A varsói pozitívista iskola helye a XIX. századi lengyel historiográfiában). Kwartalnik Historyczny, 1955. Nr. 3. 66–98.

¹⁷ A. F. Grabski: Warszawcy entuzjasci H. T. Buckle’a. Z dziejów warszawskiego pozytywizmu. Kwartalnik Historyczny, 1969. Nr. 4. 853–869 (H. T. Buckle varsói hívei).

¹⁸ A. F. Grabski: The Warsaw School of history. (Acta Poloniae Historica, 1972. 26. 153–170. l.)

következő generáció az 1810 és 1830 között születetteket foglalta magába. Nem volt lehetőségük, hogy saját hazájukban végezzék felsőbb iskolai tanulmányaikat. Ezért Oroszországba utaztak (Pétervár, Kijev), néhányan pedig Nyugatra, főleg Németországba. Ők is gentry származásúak voltak, illetve néhány a deklasszált gentryk közül került ki, azonban az arisztokrácia és a középosztály képviselőihez csatlakoztak (A. Bartoszewicz). Azok, akik 1830 és 1851 között születtek, alkották a varsói pozitívista iskola derékhadát. Magas szintű képzéssel rendelkeztek, a 21 történész közül csak 3-nak nem volt akadémiai fokozata. Az 1860-as években újjászervezett Varsói Főiskolán, Krakkóban vagy Oroszországban, ritkábban Párizsban vagy Berlinben tanultak. A legfiatalabbak, akik Varsóban kezdték tudományos tevékenységüket, a XIX. század második felében, 1850 és 1870 között születtek (St. Smoleński). Grabski részletesen elemzi a „varsóiak” felfogását: ők nem teremtettek önálló elméleti rendszert; főleg az angol és a francia pozitivisták tanításait tették magukévá és igyekeztek alkalmazni a lengyel történelemre. Elsősorban a hazai történelem iránt érdeklődtek. Politikatörténeti munkásságuk kisebb jelentőségű. Optimisztikus szemléletüket Grabski szembeállítja a krakkóiak „pesszimiztikus” nézeteivel. Úgy látja – Serejskivel egybehangzóan –, hogy a varsóiak előkészítették a lengyel függetlenségért harcoló mozgalmat támogató, modern szellemű történetírást.

A varsói történetírói iskola kifejlődéséről (1831–63, a két varsói felkelés közötti időszak) sokáig nem szólt a lengyel historiográfia. Az újabb kutatások (J. Maternicki) bebizonyították,¹⁹ hogy a később kibontakozó iskola nem egy gondolatának genezise ezekre az évtizedekre nyúlik vissza. A varsóiak legnagyobb érdeme – kétségtelenül – a társadalmi-gazdasági kérdések iránt tanúsított nagyfokú érdeklődés volt. E kezdeti korszak meghatározó, teoretikus egyénisége J. K. Plebański, a varsói főiskola tanára, akit J. Maternicki Ranke követőjének tart. A korabeli lengyel történetírásban sajátos helyet foglal el Plebański Buckle-recepciója. Plebański elismerte Buckle érdemeit a pozitív és a politikai tudományokban, de – eltérően tanítványai Buckle rajongásától – bírálta annak dilettantizmusát a filozófiában és a történettudományban. Plebański egyúttal polemizált is Buckle-lal, univerzális felfogásával szemben a történelem nemzeti aspektusát hangoztatta. A történeti szaktudományon belül Plebański kétfrontos harcot folytatott: egyrészt a korábbi történetírást jellemző krónikaszerű történelmi ábrázolásmód, másrészt a pozitívizmus keretei között jelentkező és „túlzó” szcientizmus hívei ellen.

A varsói iskola előzményeinek megközelítése élénk vitát váltott ki.²⁰ Azon túl, hogy vitatták a merev periódushatárokat (1832–1869), felvetették: Plebański és a varsói iskola történész-tanárai nem állottak éles ellentétben a krakkóiak történeti koncepciójával. Felhívták a vitapartnereket a figyelmet a novemberi felkelés után létrejött szalonok jelentőségére, s arra, hogy ezek néha pótolták a történettudomány intézményeit. Maternickivel szemben hangsúlyozták az iskola munkásságában a gazdaságtörténeti érdeklődés jelentőségét, s azt, hogy Plebańskinál sem a pozitívizmus teljes átvételéről, de legalább ennyire a közvetlen Ranke-hatásról sem lehet beszélni.

A XIX. századi lengyel történelem alakulása számos megoldandó problémát vetett föl a történészek számára is. A nemzeti függetlenség elvesztése, majd kivívása előhívta kérdésekre másként válaszoltak a krakkóiak, másként a varsóiak, jóllehet mindkét történetírói iskola ismeretelméletileg a pozitívizmus bölcséletét tette a magáévá. Míg a varsóiak részben folytatói és követői voltak Lelewel romantizmusának, a krakkóiak teljesen átvették azt. S bár 1945 után a megújuló lengyel történettudomány a kevésbé problematikusnak látszó varsói iskolát vallotta ősenek, és ezért historiográfiai irodalomban is ennek kutatása került az előtérbe, a jelentős munkákat, szintéziseket produkáló krakkóiak értékelését nem lehetett elodázni. 1969-ben a krakkói Jagello Egyetem Lengyel Történelmi Tanszéke fennállásának 100. évfordulója alkalmából szimpóziumot rendezett a krakkói történelmi iskoláról.²¹ A már korábban többször említett Serejski bevezető referátumában konfrontálta a krakkói

¹⁹ *J. Maternicki: Warszawskie środowisko historyczne 1832–1869. Warszawa, 1970. PWN 316 (A varsói történészek köre 1832–1869).*

²⁰ *Kwartalnik Historyczny, 1971. Nr. 4. 886–898.*

²¹ *Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie Katedry Historii Polski U. J. 1869–1969. Praca zbiorowa pod red. Celinii Bobińskiej, i Jerzego Wyrozumskiego. Kraków, 1972. Wydawnictwo Literackie 374 (Vita a krakkói történeti iskoláról. A Jagello Egyetem Lengyel Történelmi Tanszéke 100. évfordulóján. 1869–1969).*

iskolát az európai történetírásról, s kimutatta annak genetikus kapcsolatait a német történetkritikai iskolával. E kapcsolatokban a legdöntőbb, hogy a német mesterek szemináriumain sajátították el a krakkóiakat a kutatási módszereket. A krakkóiakat szinte kizárólag a lengyel nemzeti történelem érdekelte. A lengyel állam bukását egyesek a külső erőszakkal, mások a belső gyengeséggel magyarázták. Eszerint sorolták a történészeket – a már korábban említett két csoportba –, az „optimista” vagy „pesszimista” szemléletűek közé. Hozzá kell tennünk: a pesszimistáknak tartott krakkóiak olyan korszakban törekedtek a nemzeti történelem átfogó kérdéseinek megválaszolására, amikor Lengyelországban még a modern társadalomtudományi diszciplínák, a történettudományon belül a szak tudományos normatívák (gazdaságtan, szociológia, szociálpszichológia) még nem fejlődtek ki, vagy csak kezdetleges fokon álltak. – A krakkói iskola természetesen nem pusztán a történettudomány terén követte a nemzeti történelemben az „igazság keresését”, és nem pusztán a kritikai módszer alkalmazásáért tett sokat a szakdiszciplína keretei között, hanem megfogalmazott történeti tézisének határa kiterjedt a politikai gondolkodás egészére. Vallották, hogy a nemzetet „meg kell őrizni a forradalmi, republikánus doktrínától” (Bobrzyński).

A krakkói iskolával kapcsolatos vita egyik fontos mozzanata volt, hogy felhívta a figyelmet: a krakkóiak már a maguk korában keresték a historiográfia, a tudománytörténet helyét a történettudományon belül, e kérdésfeltevést elsősorban a német történeti iskolából hozva magukkal; ugyanakkor ez a vita irányította rá a lengyel történettudomány egészének figyelmét több olyan korábbi történész profiljának vonásaira, akik (J. Szujski, S. Smolka és különösen M. Bobrzyński) már a maguk korában is a tudományos és ideológiai viták középpontjában álltak. Most vált világossá pl. az a jelentékenyebb hatás, amelyet M. Bobrzyński gyakorolt kora és az utókor lengyel történeti gondolkodására és a történettudományra. (Mindenekelőtt az összehasonlító módszer, az idegen elemeknek a régi lengyel kultúrában való recipiálása terén.)

Ugyanitt bizonyosodott be, hogy a varsóiak és a krakkóiak között kibontakozott vita végeredményben – ismeretelméletileg – a pozitivisták egy táboron belüli vitája volt, amelyet elsősorban nem metodológiai, hanem axiológiai szempontok vezéreltek. A krakkóiak – éppen az említett kritikai módszerek követése révén – elmélyítették és megújították a kutatási módszereket, szorgalmazták a forráskiadást. Politikailag-ideológiailag – a varsóiakkal szemben – konzervatívak és monarchisták voltak, lojálisak a Habsburgokhoz. Ennek szellemében negatívan értékelték a függetlenségi felkeléseket és mindenféle konspiratív-függetlenségi törekvést, ugyanakkor elnézően ítélték meg a klerikalizmus és a katolikus egyház történeti szerepét. Figyelemre méltó az a tanulmány (Serejski munkája)²², amelyik a krakkói és a varsói iskola közötti különbségeket az európai történettudomány fejlődési vonulataiba ágyazva igyekezett feltárni. A két iskola közötti fő különbség okát abban látja, hogy azok egymástól eltérő politikai-társadalmi körülmények között alakultak ki. A krakkói az Ausztriához tartozó országrészben, a varsói az Oroszországhoz tartozóban. A Habsburg-monarchiának liberálisabb légköre tette azt is lehetővé a krakkóiak számára, hogy viszonylag szabadabban érintkeztek a párizsi emigráns lengyel történelmi-irodalmi társasággal, s intézményei, egyetemi katedrái révén szélesebb körben hathattak a lengyel társadalom egyes rétegeire. Az irányzatra jellemző a „történeti igazság” keresése, a források kritikai analízise széles forráskutatás alapján, valamint történeti-szakmai munkásságukra jellemző, hogy az adatok, tények aprólékos föltárása révén e sok apró tényből építették föl történelmi szintéziseiket, történeti koncepcióikra pedig az, hogy az illúziórombolást, az illúziók tagadását tartották egyik fő vezérelvüknek; társadalomszemléletükben kiemelkedő, hogy – mintegy előző téziseik szerves alkotórészeiként – elutasítják (elvetik azt a mítoszt, amely szerint Lengyelország Európa történelmében a „nemzetek Krisztusa” lenne) a nemesi „libertas aurea” apologetikus megközelítését. Lándzsát törtek a szellem, az ész és a tudomány „arisztokráciája” mellett.

Míg a XVIII–XIX. századi lengyel történeti gondolkodás már a pozitívizmusban, majd a XX. század elején, a két világháború között és a második világháború után is a kutatás középpontjában állt, addig a XX. század elejének és a két világháború közötti korszak történetírásának és történeti gondolkodásának viszonylag kevesebb figyelmet szentelt a lengyel marxista történeti kutatás. Össze-

²²M. H. Serejski: „L'école historique de Cracovie et l'historiographie Européenne (Acta Poloniae Historica 1972. Nr. 26. 127–151).

foglaló munkák ugyan jelentek meg a legújabb időkben is a lengyel historiográfia fejlődéséről,²³ de ezekben a könyvekben is csupán érintőlegesen, vázlatosan emlékeznek meg a XX. század első felének történettudományáról. Bár napvilágot látott olyan tanulmány is,²⁴ amely a két világháború közötti lengyel történetírás néhány jellegzetességét rendszerezte, inkább az általánosabb fejlődési irányokat vázolta föl. Így szólt az idiografizmus, a perszonalizmus, a pszichologizmus, a moralizmus problémájáról az említett korszak lengyel történettudományában, majd érintette a történelemnek heroikus felfogását, és ennek következtében a korszak nacionalizmusát. Egy-egy kiemelkedő történész életművének fölmérése azonban megkezdődött.²⁵

A XX. század elejére a pozitívizmus Lengyelországban is kimerült, és az önálló államiságot sohasem felejtő, annak megvalósítását mindig napirenden tartó lengyel történész értelmiség új utakat keresett. Ennek az új utakat kereső történész értelmiségnek volt kiváló képviselője M. Handelsman. Hagyatékának tanulmányozása felvetette az imperializmus korának azokat a problémáit, amelyek túlnőtték a lengyel historiográfia történetének speciális kutatási feladatain.²⁶ Ilyen pl. a társadalmi tudat ideológiai elemei megőrzésének kérdése a polgári társadalmi fejlődés történetének egy, virágkorán már túljutott korszakában. Handelsmannál fordulat állt be a lengyel történetfelfogás terén: a parasztkérdést tanulmányozva, a nemzeti kérdésnél fontosabbnak tartotta a társadalmi problémákat. A handelsmani életmű azonban szerves folytatása az elődökéinek; például a század elején írott munkáiban világosan dokumentálható a lengyel történetírás egészére jellemző törekvés: szeretnének ideológiai kapcsolatot teremteni az előző, nemesi, és az új, polgári Lengyelország között, attól a szándéktól vezettetve, hogy a nemzeti egység és a politikai függetlenség gondolatának érdekében elleplezzék a társadalmi konfliktusokat. Handelsman műveiben a társadalmi problematika előtérbe állítása és a korában uralkodó nézet egyaránt föllelhető, egészében véve azonban az előbbi van túlsúlyban. A handelsmani attitűd általában jellemző volt a haladó polgári értelmiségre, olyannyira, hogy ennek maradványai még jóval később is tanulmányozhatók a lengyel intelligencia körében.

²³ *Kazimierz Tymieniecki: Zarys dziejów historiografii polskiej.* Kraków, 1948. 143 (Polska Akademia Umiejętności. Historia Nauki Polskiej w monografiach XIXA). [A lengyel historiográfia történetének vázlatja]. *M. H. Serejski: Zarys historii historiografii polskiej.* Część I. (od połowy XVIII w. do roku ok 1860). Łódź, 1954. PWN 110 (Skrypty dla szkół wyższych. Uniwersytet Łódzki) Część II. (1860–1900) 1956. 103; Część III. (1900–1939). 1959. 278 (A lengyel historiográfia történetének vázlatja). *Historycy o historii.* I. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775–1918. Warszawa, 1963. PWN II. 1918–1939. Warszawa 1966. PWN Zebrał wstępem i komentarzem opatrzył Marian Henryk Serejski (Történészek a történelemről).

²⁴ *St. Sreniowski: O polskich szkołach historycznych.* Kwartalnik Historyczny, 1949. 43–72 (A lengyel történeti iskolákról)

²⁵ *J. Dutkiewicz: Szymon Askenazy i jego szkoła.* Warszawa 1958. (Szymon Askenazy és iskolája). *Uő.: Szymona Askenazego poglady na ruchy rewolucyjne* (Szymon Askenazy nézetei a forradalmi mozgalmakról). Kwartalnik Historyczny, 1956. Nr. 4–5. 368–380.

²⁶ *W. Moszczeńska: Społeczno-polytyczne wymowa twórczości M. Handelsmana w latach 1905/7 i 1917/18. Zproblematiki badan nad procesem przemian ideologicznych okresu imperializmu* (M. Handelsman életművének társadalmi-politikai tartalma az 1906/7 és az 1917/18-as években. Az ideológiai változások problémájához az imperializmus korában). Kwartalnik Historyczny, 1956. Nr. 3. 111–150.